

A nemzetállam visszakísértése

Bálint István

1. Bevezetés

Kísérlet néhány új jelenség megértésére

Sajátos jelenségeknek vagyunk ma tanúi a világban, elsősorban Európában. Újjáéled a II. világháború után halottnak hitt nacionalizmus, visszakísért az a nemzetállami forma, amely egyetlen negyedszázadon belül két világháborút is zúdított kontinensünkre. Nemcsak az integráció formái elleni berzenkedésnek, sőt mind hangosabb lázongásnak vagyunk tanúi, hanem már javában folyik a fasiszta és hasonlóan káros rendszerek meg az azokat kiszolgáló emberek rehabilitálása, a más népek elleni gyűlölet szítása, korábbi ellenségeskedés felújítása, újabb feszültségek támasztása. És mindennek a következményei a nemzeti kisebbségekre sújtanak le, de megmérgezik a népek közti viszonyt is, feszültséget teremtenek népek és országok között. Közben nagyban folyik még az új ellenségek keresése is azzal a meggyőződéssel, hogy a népeket csak a félelemmel és más népek ellen lehet legjobban és legkönnyebben mozgósítani. Ennek a légkörnek a kialakulása és az ilyen fejlemények teszik szükségessé, hogy – most már a kisebbségek szempontjából – újból megvizsgáljuk a nemzet és a nemzetállam kérdését.

2. A nemzet mítosza

A nemzet sajátos közösség és egyben sajátos európai jelenség. A kérdéssel foglalkozók tudatában vannak annak, hogy a nemzetnek kétfajta értelmezése van. Az egyik a feltételesen franciának mondható: a nemzet politikai értelmezése, amely szerint aki Franciaország állampolgára, az francia, még akkor is, ha különben hottentotta. A másik pedig a feltételesen németnek mondható: a nemzet etnikai értelmezése, amely szerint a nemzet országhatároktól független közösség. Nem is lehet ezt a körülményt figyelmen kívül hagyni, hisz erre már az Európa Tanács egy ajánlása is felhívta a figyelmet, amikor figyelmeztetett arra, hogy: „A nemzetek nyelvén használt szó nem kap azonos értelmet az Európa Tanács két hivatalos nyelvére, a franciára vagy az angolra történő lefordításnál.”¹

Ennek ellenére, amikor nemzetet mondanak, csak az etnikai értelemben vett nemzetre gondolnak. Sőt a nemzettel foglalkozó könyvtárnyi irodalom teljesen mellőzi még azt is,

¹ A „nemzet” koncepciója, az Európa Tanács 1715-ös ajánlása 2006-ból.

hogya a nemzet kérdésének vizsgálatát mennyire kellene, hogy befolyásolja az a körülmény, hogy nemzet csak Európában létezik. Vannak kísérletek arra, hogy nemzetet teremtsenek Európán kívül is. Így a „legeurópaiabb”, arabul beszélő afrikai országban, Tunéziában már emlegetik: a „tunéziai identitást”, „sajátságosan tunéziait”, „tunéziai személyiséget”. Ez pedig már felveti azt a kérdést, hogy az ugyanazon nyelvet beszélőkből is több nemzet alakulhat, vagy egyesek nemzetté válnak, mások nem.

De Nehru Indiában is foglalkozott a nemzetté válás gondolatával. Két dolgot említ a nemzet alakulásával kapcsolatban: a közös hagyományt mint nemzetet teremtő tényezőt és a kasztrendszer felszámolását mint a nemzetté alakulás alapvető követelményét; a kérdéssel foglalkozókat arra is emlékeztette, hogy a nemzet alakulásához szükség volt a jobbgagyrendszer felszámolására. Ugyanakkor hangsúlyozta: az, hogy „India valójában egy, két vagy több nemzet-e, nem számít, hiszen a szó modern fogalma csaknem teljesen különvált az államiságtól. Ma a nemzeti állam túlságosan kicsiny egység, és a kis államok képtelenek a független létre. Még az is kétséges, hogy sok nagyobb nemzeti állam számíthat-e tényleges függetlenségre. Így a nemzeti állam átadja helyét a soknemzetiségű államnak vagy a nagy szövetségnek.”²

Az egyenesen sajnálatos, hogy a nemzet kérdését tárgyalók nem figyelnek jobban oda Amerikára. Mert – a vizsgálódást kevésbé befolyásolóan – felmerülnek bizonyos kérdések. Egyrészt az, hogy nemzet-e mondjuk a venezuelai, amikor ugyanúgy spanyolul beszél, mint a bolíviai. (Latin-Amerikában csak a brazilok beszélnek portugálul, a többi ország lakossága mind spanyolul beszél.) Ami felvet még két kérdést. Az egyik: a nemzetté alakulásnak külön követelménye-e a saját nyelv? A másik: hogyan alakulhatnának ki latin-amerikai nemzetek, amikor a tipikus dél-amerikainak az apai nagy- vagy dédapja spanyol, nagy- vagy dédanyja indián, anyai nagy- vagy dédapja germán, nagy- vagy dédanyja szláv. Hasonlóan feltehető azonban az a kérdés is: spanyolul beszél-e a venezuelai, angolul az ausztráliai vagy ez már venezuelai, ausztráliai nyelv? (Azt már csak mellékesen említenénk, hogy Afrikában a sok törzsi nyelv miatt az alakuló nemzetek az érintkezés nyelvének az egykori gyarmattartó nyelvét használják. És mivel ez a nyelv minden országban másképp torzul, létrejön-e a franciából, angolból a guineai vagy mali francia, kenyai vagy ugandai angol nyelv?)

Az Amerikai Egyesült Államok példája figyelmeztetés lehet mindazoknak, akik most a soknyelvűségtől féltik az országokat, vagy attól tartanak, hogy a mohamedánok nem tudnak igazán integrálódni. A világ legfejlettebb gazdaságának és legnagyobb hatalmának országa ugyanis soknemzetiségű. Amerikában félmillió magyar él, és meg is őrizte magyarságát (amerikai történeteket közlő író írja, hogy az iowai egyetemi klubban találkozott indiai, brazil, Fülöp-szigeti, kínai, lengyel és cseh íróval, a szakács pedig magyar, lengyel, mexikói, kínai, indiai, chilei, görög és cseh volt³). És az sem probléma, hogy ezek a nemzetrészek csak bizonyos fokig integrálódtak. Az amerikai lengyelek és az amerikai magyarok lengyelek és magyarok maradtak anélkül, hogy ez bárkit zavarna. Sőt a külön kultúrát, mondhatnánk külön világot alkotó kínaiak még maguk irányította zárt közösségekben is élnek anélkül, hogy ez bárkit zavarna. (Külön mi magyarok gondolhatnánk még első királyunk, Szent István újabbán keveset emlegetett intelmére is: „A vendég és jövevény

² NEHRU, Dzs. (1981): *India fölfedezése*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 729.

³ SZÁSZ I. (1973): *Állóháború*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 193., 212.

népekben oly nagy haszon vagyon... Lám gyöngé és törékeny az egy nyelvű és egyerkölcsű ország. Hagyom azért, fiam, adj nekik táplálást jóakarattal és tisztességes tartást.”⁴

De mindezt csak azért mondtuk el, hogy felhívjuk a figyelmet: a nemzet kérdése sokkal bonyolultabb, mint azok a szerzők gondolják, akik, amikor nemzetet mondanak, csak az etnikai értelemben vett nemzetre gondolnak. Térjünk tehát vissza ennek a nemzetnek a vizsgálatához. A nemzet meghatározásának számos változata van. Ma már talán eretnek-ségnek tűnik, de tény, hogy a legteljesebb meghatározást Sztálin fogalmazta meg, amikor még nem véreskezű diktátor volt, hanem – grúzként – a lenini kormány nemzetiségügyi népbiztosa. Ő hangsúlyozta ugyanis azokat a közös elemeket, amelyek a nemzetet adják. Mások is kiemelik a nyelvet, a történelem és a kultúra közösségét, legfeljebb még a kölcsönös rokonszenvet teszik hozzá, követelményként említik az egységes gazdaságot és a jogállamot (mi is említettük, hogy a jobbagység felszámolása nélkül nincs nemzet), vagy ha nem tudják elképzelni a nemzetállamtól függetlenül, akkor még a közös területet is hozzáteszik.⁵ A szerzők többsége azonban inkább a meghatározás nehézségét említi. Az egyik tanulmányban például ezt írják: „A nemzet inkább ideológiai konstrukció, mint konkrét realitás, ez a magyarázata annak, hogy miért olyan nehéz teljesen kielégítő definíciót adni”, a másik szerint „a nemzet sokáig nehezen meghatározható koncepció volt egy másik koncepciótól, a nemzetállamtól függetlenül”.⁶

A mi témánk azonban ezzel a sokrétű kérdéssel kapcsolatban csak annak taglalása, hogy a sok meghatározásban nincs egyetlen objektív elem sem. (A franciák egyévesre tervezett, az eredmény elmaradása miatt meghosszabbított vitát rendeztek arról, hogy mi adja a francia nemzeti identitást, és ennek az identitásnak a meghatározásához csak olyan általános, minden nemzetről elmondható tulajdonságokhoz jutottak, mint az őszinteség, becsületesség, hazaszeretet stb.) De főképp az, hogy ennek alapján marad a lényeg: nem a nemzet teremti az államot, hanem az állam teremti a nemzetet.

Amikor én ezt a tételt először leírtam – naivitásból és tudatlanságból, egy adag nagyké-pűséggel –, azt hittem, hogy ezzel valami eredeti felfedezésre jutottam. Később kellett csak rádöbennem, hogy ezt már Renan tudta a 19. század végén, abban a korban, amikor a nemzet születőben volt. Ő ugyan inkább csak azt hangsúlyozta, hogy a nemzet megteremtéséhez monarchia kellett, mert csak az teremtette meg az egységes államot a kiskirályok uralmával feldarabolt országok helyett. Nála azonban sokkal lényegesebb annak hangsúlyozása, hogy a nemzet meghatározásában nincs semmi objektív. Mert ahogyan írja: „Az ember nem rabszolgája sem a fajnak, sem a nyelvnek, sem a folyó menetének, sem hegy vonulatának.” És „[a]z embert nem határozza sem a nyelv, sem a faj, őt egyedül ő maga határozza meg, mert szabad lény, erkölcsi lény.” Majd a gondolatot számtalanszor megismétli. Íme néhány idézet: „A nemzet nem örökéltű dolog, van kezdete és van vége.” „A nemzet egy nagy szolidaritás, amelyet annak megszentelt érzése teremt, amit már tettek és még képesek lesznek tenni.” „A nemzet egy lélek, egy szellemi elv.” És akkor itt van a klasszikus, sokat idézett

⁴ *Szent István intelmei. 6. fejezet* (1899). Budapest, Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat. 13.

⁵ SMITH, A. (1979): *Nationalism in the Twentieth Century*. New York, University Press. 87.

⁶ *Definition de la Nation, Vie Publique* (2012. 09. 14.) és NEGRI, A. (2015): A propos du concept d'État-nation. *EuroNomade*. September 10.

tétele: „A nemzet léte (engedtessek meg nekem ez a metafora) mindennapos plebiscit, mint ahogyan az egyén egzisztenciája életének állandó megnyilatkozása.”⁷

De azóta is a kérdés számos vizsgálója kész ténynek veszi, hogy a nemzetet az állam teremti. Ezzel kapcsolatban az ezzel foglalkozó irodalomban leggyakrabban idézett megállapítás Rudolf Rocker amerikai tudóstól származik, és így hangzik: „A nemzet nem ok, hanem eredmény, az állam az, amely teremti a nemzetet, és nem a nemzet az, amely az államot teremti.”⁸ Sőt a nemzet kérdésének egyik ismert vizsgálója még azt is hangsúlyozza, hogy a nemzet tulajdonképpen csak egy képzelt közösség.⁹ Mi ennek a könyvtárnyi gazdag anyagnak – szerényen mondva: csak nagyon részleges – ismeretében és saját vizsgálódásunk alapján ezt a kérdést elemeznénk, mivel erre szükségünk van a későbbi mondanivalónkhoz. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy nem egészen pontos már az a megállapítás sem, hogy az etnikai értelemben vett nemzetről van szó. Mert az így értelmezett nemzet nem jelent egy etnikumot, majdnem minden nemzet több etnikum keveredéséből jön létre, és olyan nemzet nincs is, amely más etnikumokat nem olvasztott magába. Erre már Renan felhívta a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a franciák kelták, ibérek, germánok; a németek germánok, kelták, ibérek; az olaszok gallok, etruszkok, pélaskok, görögök; a britek kelták és germánok stb.¹⁰ De erre utalást találunk majdnem minden szerzőnél, aki a nemzet kérdését vizsgálja.

A nemzet többi ismervénél pedig nagyon könnyű felismerni, hogy a nyelvet az állam teremtette. A nyelv az emberré válás leglényegesebb hajtóereje és annak egyik legcsodásabb terméke. A szakma hangsúlyozta, hogy a nyelv az emberi társadalom egyik meghatározó jellemzője és kifejezése. Ahogyan Henri Lefebvre írta: „Hogyan lehetne megérteni a görög nyelvet a görög társadalom nélkül, a latin Rómát a rómaiság és a latinitás nélkül.” (Ő különben a nyelvnek hat funkcióját különbözteti meg: üzenet, meghatározó, irányt adó, kapcsolatot teremtő, szöveget közvetítő és a kód, amellyel a dolgokat megértjük.)¹¹ A Magyarok Világszövetsége is kísérletet tett arra, hogy a nyelv szerepének a hangsúlyozásával határozza meg a nemzetet. Szerinte a nép „történelmi sorsközösségben születő és kibontakozó, sajátos világ- és létértelmező szellemi és érdekközösség. Ezen etnikai alapú közösség létrejöttének legfőbb feltétele és biztosítója az anyanyelv és a terület kapcsolatteremtő közössége, a bevett szokások otthon(onosság) teremtő rendje.” A nemzet pedig „az [a] nép, amely fejlődése során eljut önrendelkezési igényének megfogalmazásáig és kinyilatkoztatásáig.”¹²

Magyarországon a szakma sem tisztázta ezt a kérdést. Amikor megjelent az Európa Tanácsnak az az ajánlása, amely kimondta, hogy Európában nincs egynemzetiségű állam, Magyarországon terveztek egy tanácskozást a témával kapcsolatban. A Kisebbségkutató Intézet szervezte volna, és annak igazgatójától, Szarka Lászlótól kaptam is egy ígéretet,

⁷ 1882. március 11-én a párizsi Sorbonne tanácskozást szervezett *Mi a nemzet?* címmel, azon hangzott el Ernest Renan (1823–1892) világhírűvé vált értekezése. A tanácskozás ismertetését, Renan teljes szövegével megjelentették az interneten. Elérhető: https://fr.wikisource.org/wiki/Qu%E2%80%99est-ce_qu%E2%80%99une_nation_%3F (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.), mi onnan idéztünk: 49., 50. és 51.

⁸ Francia forrásból idézve ROCKER, R. (2008): *Nationalisme et Culture*. Les Editions Libertiaires. 200.; Lásd NEGRI 2015.

⁹ Lásd: ANDERSON, B. (1991): *Imagined Communities, reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, Verso.

¹⁰ RENAN 1882, 42.

¹¹ LEFEBVRE, H. (1966): *La langage et la société*. Paris, Gallimard. 29.,100.

¹² Lásd *A magyar nemzet* (2012). Budapest, A Magyarok VIII. Világkongresszusa, 2012. augusztus 20. I. fejezet 1.1. és 1.2. pontja.

hogy engem is meghívnak. De a tanácskozásból mégsem lett semmi, mert a politika úgy mérte fel, hogy nem kell ezzel foglalkozni. Amikor pedig az Eötvös Károly Intézet közzétette – a Népszabadság két egész oldalán – megállapítását, hogy Magyarországnak tulajdonképpen nincs alkotmánya, én megírtam, hogy rendben van: szép munkát végeztek, de kifejejtették azt a két leglényegesebb kifogást, amelyet ezzel az alkotmánnyal kapcsolatban fel lehet hozni. Az egyik az, hogy keveri a nemzet két értelmezését. Egyik cikkelyében államalkotónak nyilvánítja a kisebbségeket. A másikban pedig kimondja, hogy a nemzeti kisebbségek a magyar nemzet részét képezik. Holott a szakma előre figyelmeztetett: nem lehet a románoknál kifogásolni, hogy magyar ajkú románokról beszélnek, és ugyanakkor román ajkú magyarokat emlegetnek. Erre a megjegyzésre azonban azt a választ kaptam, hogy a nemzet kérdésével nem akartak foglalkozni. (Ezt a levélváltást annak idején a Napló leközölte.)

A lényeg azonban az, hogy ebből a csodás történelmi termékből az állam alkotta meg a nemzet nyelvét. Nem véletlen, hogy az európai nemzetek történelmének kezdetén az államok mindegyike egy közös nyelvet használt, a latint. Csak a nemzetállamok kialakulásának kezdeti szakaszában került lassan használatba a „nemzeti” nyelv. Később pedig nyilvánvalóvá vált, hogy az államnak részben az ország egységének szavatolásához, de még inkább az állami gépezet működéséhez, az állami tisztviselők munkájának biztosításához szüksége volt egy egységes, az egész ország területén használt, még hozzá egységesen, azonosan, egyformán használt nyelvre.

A korábban létező államoknál ez azzal járt, hogy az egész ország területén ugyanazt a nyelvet, még hozzá a nyelvjárások felszámolásával, államilag szabályozott, iskolákban tanított nyelvet tették kötelezővé. Nálunk, magyaroknál ez a folyamat kevésbé látszik. Részben azért, mert a magyar nyelv a történelem során aránylag keveset változott, részben azért, mert az iskolákban tanított nyelvnél kevésbé érzékeljük, hogy az az állam terméke. Ezt a hatást azonban érzékeljük a nyelvjárások elhalásában, sőt irtásában. Pedig azok nagyon szépek voltak, és részei voltak nemzeti identitásunknak, mert jobban éreztük, hogy saját nyelvünkön, nem pedig egy csinált nyelven beszélünk. Mára a szögedi embörök között már kevesen beszélnek igazán szépen, keveredés nélkül a maguk ö-ző nyelvjárását. Leginkább csak a palócok tartják még magukat, nekik nemzeti identitásuk megőrzéséhez biztosan nagyobb szükségük van nyelvjárásuk megtartására. Mint ahogyan a csángók ott az ezeréves határnál tudják, hogy csak nyelvük tartja őket magyarnak, holott mi már úgy vagyunk velük, mint a németországi németek a svájci németekkel: ők még megértenek minket, de mi már nem értjük őket.

Különben is az igazán művelt angol vagy amerikai büszke arra, hogy beszélgetőpartnerének kiejtése alapján tudja, hogy az londoni-e vagy birminghami, yorkshire-i, illetve texasi vagy floridai. Mert az állam egységesen írja, de ő a maga identitása szerint ejti. Így mindenki úgy írja, hogy Boston, csak az egyik úgy ejti, hogy Boosztton, a másik meg, hogy Basztton. Nálunk is nem olyan rég, ha azt hallottad, hogy valaki azt mondja, hogy szeép, tudtad, hogy az illető debellácsi, sőt ha minden szó után beszúrta, hogy b... meg, tudtad, hogy ludasi. Nálunk is az újvidéki Telepen, amíg ott egy erős, öntudatos magyar közösség élt, még azt mondták, hogy Picsu, kucsá. Mára a Picsu meg a kucsá eltűnt, de a Telep magyar jellege meg is bomlott, ami ebben az eltűnésben is tükröződik.

A többi nemzetállamnál azonban ez az „államilag csinálás” jobban látszik. Egyrészt arra kell utalnunk, hogy a nyelv nem teremt államot. Hogy ismét Renant idézzük: „A nyelv

egyesülésre szólít: nem erőlteti. Az Egyesült Államokban és Angliában, a spanyol Amerikában és Spanyolországban ugyanazt a nyelvet beszélik, és nem alkotnak egy nemzetet. Ellenkezőleg, Svájc bizony alkot, holott lényegesen eltérő részekből áll, három vagy négy nyelvet számlál. Az embernél van valami nyelvénél fontosabb dolog: ez az akarat.”¹³ A régi szép időkben én még járattam Sartre folyóiratát, a *Les Temps Modernes* címűt. Ez a folyóirat 1973 augusztusára-szeptemberére vaskos könyvvel felérő, 559 oldalas kettős számot adott ki *Franciaország nemzeti kisebbségei* címmel. Ebből a számból megtudjuk, hogy amikor a monarchia helyébe a nemzetállamot megteremtő francia forradalom alkotmányba iktatta, hogy „[a] Köztársaság nyelve a francia”, az országban 3 millió polgár volt francia, 6 millió beszélt franciául, de 6 millió nem is tudott ezen a nyelven. Sőt az oxitánok (okcitánok) többen voltak, mint a franciák, és 1793. december 17-én külön rendelettel betiltották Elzászban a német nyelv használatát.¹⁴ És a Franciaországgal ismerkedők meglepetéssel látják, hogy az elfojtott nyelvek ma is próbálnak érvényesülni. A bretonoknak például már saját intézményeik vannak nyelvük ápolására. És az igazi meglepetés, hogy Nizzában kétnyelvű utcatáblák vannak, a második nyelv a provanszál.

A sok kis államból kialakított nemzetállamoknál ez a jelenség még jobban kirajzolódik. A német és az olasz nyelvet például nyilvánvalóan mesterségesen csinálták. Amikor a német nyelvet megteremtették, a mai Németország területén nem egy olyan nyelv volt, amit másik országrészben nem is értettek, és egy nyugat-németországi nyelvjárás közelebb állt a mai angolhoz, mint a mai némethez, a 13. században egy hollandiai jobban értette a kölnit, mint a svábot. Az olasz nyelvénél (mivel Olaszország is számos kis államocska egyesüléséből állt össze) ez a „csinálás” még jobban látszik. A kívülálló nem is gondolná, hogy az olasz nyelv „csinálásakor” mennyi nem is pusztán nyelvjárást, hanem nyelvet kellett elfojtani, kirekeszteni a közhasználatból. Donna Leon Velencében élő amerikai író *Bibornál is sötétebb* című regényében például megírja, hogy „[e]zt a veneziano stretto tájnyelvet nem értené bárki, aki a lagúna száz kilométeres körzetén kívül él... Az északi olaszt valósággal idegen nyelvnek tekintették és mélyen megvetették, ami nem is méltó figyelemre.” Sőt ennek a nyelvnek volt még egy muranói dialektusa is és a nagymama azt mondta: „Aki a maga művelt módján beszél, nem lehet más, mint csak zsuru.”¹⁵

Mindezt még kiegészíthetjük azzal, hogy azoknak a népeknek, amelyeknek nincs államuk, nincs közös nyelvük sem. (A kurdok például két nyelven beszélnek.) Vagy nem is tudják saját nyelvüket. (A bretonoknak kb. fele beszéli a breton nyelvet, a walesieknek mindössze 20%-a walesit.) Ezzel kapcsolatban érdekességként említenénk meg, hogy Spanyolországban a katalánok kiharcolták, hogy legyen katalán nemzet. A kívülálló kisebb meglepetésére ez nem azt jelentette, hogy a katalánok az ország társnemzetévé lettek. (Részben az is közrejátszott, hogy az ország nyelvtörvénye már megállapította, hogy a spanyol az gyűjtőnév, a szűkebb értelemben vett spanyol nyelv a kasztíliai, amely mellett még egy csomó nyelv van. Csak ebben a zárójelben mondanánk el, hogy „brit nemzetet” már emlegetnek, mert azok angolok, skótok, walesiek és írek, de angolul beszélnek. A belgák franciául és flamandul beszélnek, de nem is mond senki belga nemzetet. A spanyolra – amely az angol után a legtöbb ember által beszélt nyelv – azonban senki sem monda-

¹³ RENAN 1882, 45.

¹⁴ *Les Temps Modernes* (1973). 323. sz. 75.

¹⁵ LEON, D. (2007): *Bibornál is sötétebb*. Budapest, Geopen Kiadó. 65., 86.

ná, hogy gyűjtőnév.) A nemzetté válásnak az ő értelmezésükben az a jelentése, hogy aki Katalóniában él, az a katalán nemzetnek a tagja, függetlenül attól, hogy etnikailag melyik nemzethez tartozik.

Az, hogy mennyire az állam csinálja a nyelvet, legvilágosabban látszik a nemrégiben alakult délszláv államoknál. A titói Jugoszláviában még volt egy szerbhorvát nyelv. (Ritkábban: horvátszerb.) Mára a horvátok tudatos erőfeszítéssel, mesterségesen gyártott új szavakkal is azon dolgoztak, hogy ezt a nyelvet minél jobban eltávolítsák a szerb nyelvtől. (A belgrádi Politika című lap annak idején mellékletként, *Őrizzük meg a szerb nyelvet* címmel füzeteket közölt, amelyekben a szerzők azt akarták bebizonyítani, hogy a délszlávok mind szerbül beszéltek, csak idővel szakadtak el a szerb nyelvtől. Mert – ahogyan dr. Vanja Stanišić írta: „Annak, hogy ez így van, az az oka, hogy ezek az említett népek főképp csak használói voltak idegen írásbeli hagyományoknak, amelyeket viszonylag könnyen helyettesítettek újjal. Ezzel szemben a szerbek éppen hordozói és ápolói annak a szláv kulturális hagyománynak, amelyet a románok ötszázados használat után elhagytak. Amíg a románok mint római eredetű nép, annak az új identitásnak az érdekében, amelyet a nyugat-európai római népekkel épített (etno)nyelvi egység alapján teremtettek, feladtak, addig nálunk az írásban megvolt mindaz, ami több mint 800 éven át etnokulturális identitásunk volt.”)

Még világosabban látszik ez a folyamat Montenegrónál. A titói Jugoszláviában nem is volt montenegrói nyelv. (A Szövetségi Végrehajtó Tanács fordítószolgálatát öt nemzet és két nemzetiség nyelvére fordított, és ennek a hét nyelvnek volt szerkesztősége. Közük volt „a Bosznia-Hercegovina Szocialista Köztársaságban hivatalos használatban lévő szerbhorvát, illetve horvátszerb nyelv” is, de montenegrói nyelv és szerkesztőség nem volt.) Montenegró kiválása után az új állam azonban rögtön nekilátott, hogy nemcsak hivatalossá tegye, tudatosítsa a montenegrói nyelvet, hanem jobban kidomborítsa, hogy miben és mennyire különbözik a szerb nyelvtől, hanem még külön ábécét is csináltak sehol másutt nem létező betűkkel, mint a lágy s és z.

A nemzeti identitás mesterséges kialakításának illusztrálására pedig még négy okból alkalmas a montenegrói példa. Az egyik, hogy a montenegróiak nagyjai – legnagyobb írójuktól, Petar Petrović Njegoštól legutolsó királyukig, Nikola Petrovićig – mind szerbnek vallották magukat, ami beszédes bizonyítéka annak, hogy a nemzeti identitás vállalása állami méretben politika, az egyénnél pedig egyedi elhatározás/választás. A másik ok pedig az, hogy Montenegrónál a legélesebben kidomborodva látszik, hogy mennyi erőszak van az államnak egy nemzet államává nyilvánításában. Montenegróban ugyanis a montenegróiak kisebbségben vannak, a 2011. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 44,69%-át teszik. Ugyanakkor a lakosság 29,03%-a szerb, amely csoport (még ha nem is lenne ilyen nagy arányban jelen, a nagyság csak másfajta gyakorlat abszurdumát húzza alá) joggal elvárja, hogy az ország az ő államuk legyen. A harmadik ok: a montenegróiak kiszakadva a szerb pravoszláv egyházból még saját egyházat is csináltak, demonstrálva, hogy a nemzeti identitás mesterséges gyártása, „csinálása” meddig mehet. De ezt a mesterkéeltséget illusztrálja az is, hogy a montenegróiak nemzeti identitásuk demonstrálásában addig mentek, hogy minden tekintetben igyekeztek más politikát folytatni, mint Szerbia: onnan, hogy elismerték Koszovó függetlenségét, addig, hogy elmérgesítették a viszonyt Oroszországgal.

A nyelvvel kapcsolatban még csak annyit, hogy a Biblia tartalmaz egy erre utaló tanulságos történetet. Nem kell szó szerint vennünk a bábéli torony történetét, hisz tudjuk, hogy az ég nem érhető el. De az ember történelmi tanulsága: a nyelv akadálya lett annak, hogy

az emberek megértsék egymást, és együtt valami nagyot alkossanak. Nem is szólva arról, hogy a nyelvek különbsége eszköze lehetett az egymás ellen uszításnak. Ezért természetes a törekvés, hogy az emberek egy nyelvet beszéljenek. Valamikor nem sok sikerrel járó próbálkozás volt, hogy az eszperantó ezt a szerepet kapja. Most azonban a globalizálódás önmagától meghozza a megoldást: a komputerrel jár, hogy mindenki beszél angolul. De erről majd később.

Mivel a nyelv „csinálásával” ilyen bőven foglalkoztunk, kissé rövidebbre fogva meg kell említenünk még azt is, hogy az állam „csinálja” a nemzet két másik meghatározó tényezőjét: a közös történelmet és a közös kultúrát is. A történelemnél ez világosabban látszik. Mert az emberiség még nem jutott el a közös emberi, a „nemzeti” toldalékoktól és torzításoktól mentes, „nemzeti” szépítés, sőt misztifikálás nélküli történelemhez. Azt, hogy a történelmek mennyire különböznek, a világközösség kialakulásának egyik hatékony eszköze, a turizmus kezdte tudatosítani az emberekben. A magyarok például amikor elkezdtek Törökországba látogatni, akkor szembesültek azzal, hogy a mi történelmünk szerint véreskezű, szörnyűségeket elkövető szultánok a törökök számára dicső uralkodók.

A nemzetet ugyanis nem a közös történelem „csinálja”, teszi, hanem a nemzet megteremti a maga külön történelmét. Több-kevesebb misztifikálással: másképp nézve a történelemet, mint a többi nemzet, kihagyva azt, ami zavarná, hogy büszke legyen erre a történelemre, sok mindent elfeledve, egyes dolgokat felnagyítva. A misztifikálás megmutatásához nem kell messze mennünk, hisz a magyar történelemben annak sok beszédes példáját látjuk. Az első mítosz az ezeréves Magyarország. Közben magyar királyok csak az Árpád-háziak és Mátyás volt. Egy időszakban az ország olyan része volt idegen népek birodalmának, mint amilyen része volt Bosznia az Árpád-háziak birodalmának. A török korszakban három részre szakadt, és az egyik részben Szulejmán koronázta királlyá azt a Zápolyát, aki ezt azzal érdemelte ki, hogy „elkészt” a mohácsi csatáról.

És a misztifikálás koronája, hogy Magyarország térképének azt a térképet tartjuk, amely valójában csak egy 1867 óta létező országot ábrázol, még abban is egy sajátos helyzetben lévő Horvátországgal. Addig ugyanis az ország vagy kisebb vagy nagyobb volt. Horvátország olyan lazán tartozott hozzá egy idegen birodalomban, hogy Jelašić haddal indulhatott az 1848-as Magyarország ellen, Erdély pedig annyira nem tartozott hozzá, hogy az 1848-as forradalom egyik követelése lehetett az unió Erdéllyel. De a misztifikálás része az is, hogy mennyi mindent nem tanítanak az iskolákban ebből a történelemből. Íme ebből három beszédes példa.

Az egyik: első, szent királyunk, Szent István tényleg attól mentette meg a magyarságot, hogy a népvándorlás megannyi kivesző népének sorsára jusson, de ennek ára az volt, hogy nagyobb vérvesztést okozott a magyarságnak, mint a tatár és a török együtt. És közben felnégyelte rokonát, élve temettette el a kunokat. A másik: a törökök szerepét egészen furcsán állítja be ez a történelem. Hallgat arról, hogy a magyar szabadság bajnokai a törökök oldalán álltak. Thököly István a nálunk most is ünnepezt zentai csatában a törökök oldalán sebesült meg, majdnem életét veszítette. II. Rákóczi Ferenc a törököknél talált menedéket. És akkor még a kisebb elhallgatásokról nem is szoltunk. Arról, hogy a mohácsi csatát a történelem egyik legnagyobb butaságának következményeként veszítettük el. A törökök először nem hitték el, utána kinevették, hogy a magyar sereg egyszerűen felállt egy térségben, hagyva, hogy a törökök minden oldalról támadva röpke néhány óra alatt tönkreverjék. A harmadik: arról is hallgat történelmünk, hogy 1848-ban a magyar sereg is bűnököt köve-

tett el a szerbek ellen. Vagy akár még arról is, hogy az egyik legnagyobb bűn a magyarság ellen az volt, hogy a Don-kanyarban feláldoztak 200 ezer magyart, amikor már minden józanul gondolkodó ember tudta, hogy ez a roham már nem áll meg Berlinig. Feláldoztak azért, hogy a fejeszvetten menekülni kezdő német haderő legalább annyira összeszedje magát, hogy lassítani próbálja (többek között Budapest feláldozásával, amikor mondjuk Prága szinte semmit sem látott a háború borzalmaiból) ezt a visszaszorulást Berlinig.

És ha mindez nem lenne elég annak a tételnek a demonstrálásához, hogy nem a közös történelem fűzi közösséggé a nemzet tagjait, hanem ezt a történelmet a nemzeti misztifikálás „csinálja”, akkor megnézhetnénk, mit csinálnak ma történelmükkel a délszláv nemzetek. Mindegyik csak a neki okozott veszteséget, csak az ellene elkövetett háborús bűnöket látja, és nem látja azokat, amelyeket ő követett el a többiek ellen. Sőt sértésnek veszi, hogy mások ünneplik, hősnek tartják saját háborús bűnöseit, megünneplik a nekik fájdalmas események évfordulóját. Közben ők is hősnek tartják saját háborús bűnöseit. És ebben nem is állnak egyedül. Feszültséget teremtett Ukrajna meg Lengyelország között, hogy az ukránok nemzeti hősként, az ukrán függetlenség bajnokaként nemcsak rehabilitálják, hanem dicsőítik azt, aki szörnyű bűnt követett el tömeggyilkosságával a lengyelek ellen. A törökök megsértődnek, ha valahol népirtásnak mondják több mint egymillió örmény meggyilkolását abban a korban, amikor a törökök az oszmán múlttól is megszabadulva nemzeté alakultak.

A nemzetet teremtő közös kultúrával még kevesebbet kell foglalkoznunk. Mert nemzeti kultúra nyilvánvalóan nincs. Minden nemzet kultúrája ugyanis két részből tevődik össze. Egy „nemzeti viselethől”, népdalból, népi emlékből, sajátos ruházatkodásból. Ez viszont sohasem „nemzeti”, hanem egy tájegységé (kalotaszegi) vagy éppen egy falué (gombosi) és ebből – sokszor éppen ennek a sajátos jellegnek az elpusztításával – próbálják a nemzeti kultúra egyik elemét megteremteni. A másik elem pedig nemzetközi: a világ kultúrájához igazodik az irodalomban, zenében, táncban, még az öltözködésben is. Legfeljebb a nyelv nemzeti, de azzal már foglalkoztunk, kimutatva, hogy azt az állam teremti.

3. A nemzetállam átka

Az emberiség gondolkodói általában elég lesújtó véleménnyel voltak az államról, és sokat foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne eljutni az ideális államhoz. Közismert, hogy már Platónnak elképzelése volt az ideális államról, amit meg is próbált valósítani. De Arisztotelész is azt írta: „A több faluból álló közösség, amely – hogy úgy mondjam – elérte az önellátóság legmagasabb fokát, az állam, amely az élet fenntartására jön létre, ám a boldog élet érdekében létezik.”¹⁶ Az utópisták valahogyan jobbra próbálták tenni. Tommaso Campanella (1568–1639) úgy akarta az államot jobbítani, hogy „a tisztviselők jól vigyáznak arra, hogy senki se kapjon többet, mint amennyit megérdemel, de senkitől se vonják meg azt, amire okvetlenül szüksége van. [...] És a hatóságok nagyon vigyáznak arra, hogy a testvériségben senki se kövessen el igazságtalanságot mások ellen”.¹⁷ Thomas More már az egyéni élvezetre helyezte a hangsúlyt: „Totális butaság lenne, hogy valaki szigorú és nehéz erényben éljen, és hogy nemcsak lemondjon az élet gyönyöreiről, hanem türelmesen

¹⁶ Idézve ez alapján: *Država i politika* (1968). Beograd, Sedma Sila. 29.

¹⁷ CAMPANELLA, T. (1964): *Grad Sunca*. Beograd, Kultura. 20.

elviseljen minden fájdalmat is anélkül, hogy ezért jutalmat várna.” A közösséget azonban a legszigorúbb formában értelmezte: „A sifograntia minden tagja trombitaszóra otthonukba vonul a közös ebédre és vacsorára, kivéve azokat, akik a kórházban vagy otthonukban betegesen fekszenek.”¹⁸ Csak Marx volt az, aki az állam elhalását jósolta az általa megálmodott kommunizmusban.

A legszélsőségesebb diktatúrák viszont istenítették ezt az államot. Nyíltan, mint a fasizmus tette. Hitler írta: „Az állam a cél elérésének eszköze. Célja a fizikailag és lelkileg ugyanolyan élőlények közösségének őrzése és előmozdítása.”¹⁹ Mussolini még kategorikusabban fogalmazott: „A fasizmus számára az állam minden, és semmi emberi vagy szellemi nem létezik az államon kívül, annál kevésbé lehet értéke azon kívül. Ebben az értelemben a fasizmus totalitáris, a fasiszta állam valamennyi érték szintézise és egysége, magyarázza és fejleszti a nép egész életét, uralkodik afelett.”²⁰ De a sztálini diktatúra is az állam mindenhatóságára épült.

Az újabb teoretikusok azonban nem mondtak róla semmi jót. Hadd idézzünk egyetlen példát, azt, hogyan vélekedik C. Wright Mills az állam lényegét adó, általa uralkodó elitnek mondott állami hatalomról: „Az »uralkodó elit« bürokratikus természete abban nyilvánul meg, hogy mint minden bürokrácia úgy jelenik meg, mint önálló társadalmi erő, amely arra törekszik, hogy önmagának rendelve alá az egész társadalmat látszólag túlnőjön saját keletkezésének osztálykeretein. [...] Az »uralkodó elit« nem képes arra, hogy ezt a természetét megmagyarázza annak a viszonyoknak a megvilágításában, amelyben ez az »elit« áll az alapvető osztály jellegű és ösztársadalmi mozgásban.”²¹

Az államnak egy sajátos formája a feudalizmus letűnése után kialakult nemzetállam. Meghatározásával kapcsolatban a szakma általában Max Webernek a megfogalmazását idézi, de az inkább az állam meghatározása oly módon, hogy az egy közösség, amelynek egy adott területen monopóliuma van a törvényes erőszak alkalmazására. Legfeljebb azt hangsúlyozzák, hogy a család és a törzs után kialakuló közösség, amelynek az alapja egy sajátos új közösség: a nemzet.

Nem vitás, hogy ennek a nemzetállamnak pozitív szerepe volt a történelem során. Már kialakulásával kapcsolatban említettük, hogy létrejöttéhez az egyenjogú polgárok kellettek. Tehát történelmi vívmánya, hogy megteremtette az egyenrangú polgárok közösségét. Kezdetről fogva magában hordoz azonban egy ellentmondást: az egyenrangúság csak a nemzet tagjaira vonatkozik, a kisebbség többé-kevésbé másodrangú polgárokat jelent. A nemzet etnikai értelmezésére épülő államok ebből nem is csinálnak titkot. Mi, vajdasági magyarok igazán tudjuk, hogy az „Ez Szerbia” falragasz már önmagában azt jelenti, hogy a magyaroknak kuss, és a következő lépés már a „Magyarokat a Dunába”. A nemzetet politikai értelemben használó Franciaországban pedig sajátos formában jelentkezik ez a kérdés. Náluk ugyanis a formális jog elve érvényes: a koldusnak és a milliárdosnak egyformán tilos a híd alatt aludni. És Korzika autonómiájának megadását azzal az indoklással vetették el, hogy az külön jogokat juttatna a polgárok egy csoportjának. Elfeledkeztek még arról is, hogy a jóléti állam már korrekciót épített be a formális jog elvébe is: a koldus könnyítéseket – segélyt, menedékházakat, éjjeli menhelyeket – kap, mert neki muszáj a híd alatt aludnia,

¹⁸ MOR, Tomas (1964): *Utopija*. Beograd, Kultura. 118., 107.

¹⁹ MOR 1964, 321.

²⁰ MOR 1964, 327.

²¹ RAJT MILS, S. (1964): *Elita vlasti*. Beograd, Kultura. XII.

a milliárdosnak pedig nem. Tehát itt is minimum korrekció, tehát kárpótlás és külön jog jár a nem francia polgárnak, mert neki muszáj megtanulnia franciául, a franciának ez adva van, mint a milliárdosnak, hogy nem kell a híd alatt aludnia.

A nemzetállamban tehát eleve benne van, hogy hatalmat jelent a kisebbség felett. Márpedig a hatalomért harc folyik. Ha addig nem figyeltünk fel arra, hogy mit jelent ez a harc, az afrikai példák megtanítottak bennünket erre. Elsősorban is azért, mert ezek az országok rengeteg törzsre oszlanak: egyetlen államban akár száz törzs is élhet. Így az ő példájuk felnagyítva tárja elénk a kisebbségek problémáját. Egyrészt ezek a törzsek békésen éltek egymás mellett. Mert részben összefogta őket a közös gyarmati sors, részben a létfenntartási eszköz megszerzése könnyebb volt, vagy az igények voltak szerényebbek, a kincsekért – olajért, gyémántért – pedig nem kellett harcolniuk, mert az mások birtokában volt. A hatalomért viszont már harcolni kell, és ez a harc sokaknak meg is éri, tehát érdemes folytatni. Másrészt a választási küzdelmek azért folytatódtak fegyveres harcokként, mert a kisebbségbe szorulás azt jelenti, hogy a kisebbségben lévő törzs eleve kiszorul a hatalomból. Mert a többség nem szeret, sőt nem akar osztozni a hatalmon. Mindegy, hogy a többség valamelyik törzset jelenti-e, mint Afrikában, amelynek példáját már részleteztük, vagy vallási, mint például Irakban, ahol a síiták a hatalom megváltozását úgy értelmezték, hogy kiszoríthatják a hatalomból a polgárok jelentős részét képező szunnitákat, akik addig uralkodtak.

A kisebbségnek a hatalomból való kiszorulásának-kiszorításának fenti példái utalnak arra, hogy a nemzeti kisebbségek helyzete milyen komoly kérdés. Márpedig egyszerű tény: egynemzetiségű állam alig van. (Az ENSZ adatai szerint a 193 tagállam közül csak 12 egynemzetiségű.) Amivel kapcsolatban lehetnek kételyek, hogy a kínai vagy a thai nemzet-e. De van Szingapúr, amelynek lakossága 74,2%-ban kínai, 13,3%-ban maláj, 9,2%-ban hindu és 3,3%-ban egyéb. És van Thaiföld, ahol a lakosság 95,9%-a thai, de vallásilag tarkább, mert 93,6% buddhista, 4,9% mohamedán, 1,2% keresztény és 0,3% egyéb. Európán kívül jellemzőbb a vallási ellentétek kirobbanása.

Európában azonban a nemzeti kisebbségek a jellemzők. A nemzetekkel kapcsolatban alapvető probléma az, amit Szalma József így fogalmazott meg: „Egy nemzettől sem tagadható meg, hogy legyen állama. A probléma abban van, hogy amennyiben egy adott államban más nemzetek tagjai is élnek, vajon csak egy ’istenadta’ nemzet jogosult-e annak meghatározására, hogy milyen legyen ezen állam, vagy ehhez akár a másik is hozzászólhat.”²² A helyzet ugyanis az, hogy bolygónkon mintegy 5 ezer (nemrég még 6 ezer volt, de az etnikai csoportok vészes gyorsasággal halnak ki) olyan etnikai csoport van, amely az ENSZ alapokmánya alapján jogot formálhat a nemzeti önrendelkezésre, és mintegy negyvennek meg is van a képessége önálló állam létrehozására, napjainkban ebből csaknem 80 harcot is folytat ennek a képességének az érvényesítésére. Ennek következményeként néha hol kiélezettebben, hol enyhébb formában, de mindig és majd minden országban jelen van a kisebbségek kérdésének megoldatlansága.

Vannak időszakok, amikor ez a kérdés általánosabban és feszültséget szülve jelentkezik. Mint ahogyan a múlt század hatvanas éveinek végén és a hetvenes évek elején úgyszólván egész Nyugat-Európában bombák robbantak. Még a békés Svájcban is, mert egy német kanton francia többségű része külön kantonba akart kiválni. Ma is az a helyzet, hogy Belgiumot csak az tartja össze, hogy nem tudják eldönteni, hova tartozzon-tartozna

²² *Magyar Szó* (2002. 02. 07.)

Brüsszel, ha a flamandok és a vallonok külön államra szakadnak szét. Skóciában lehet, Katalóniában nem lehet szavazni arról, hogy függetlenséget akarnak-e. Több nyugat-európai országban szakadár mozgalmak vannak stb.

Általában az a helyzet, hogy szakadatlanul ütközik a nemzetközi kapcsolatok két sarkalatos elve: a népek önrendelkezési joga és a határok sérthetetlenségének elve. (Itt csak zárójelben mondanék el két dolgot. Már említettem azt a gondolatot, amelyről nagy adag naivsággal-tájékozatlansággal és kis nagyképűséggel-beképzeltiséggel egy időben azt hittem, én írtam le először, de utána megtaláltam az interneten a kérdéssel foglalkozó hatalmas irodalomban. A másik dolog: ezt a kérdést még Európa közös határai sem oldották meg. Mert lehetnek Spanyolország határai „légiesek”, közösek, de Katalónia nem kerülhet kívülre ezeken a határokon.)

A kontinens középső és keleti részén az a helyzet, hogy békésen szétesett Csehszlovákia. Nem lett nagyobb probléma abból sem, hogy a Szovjetunió szétesésével 15 millió orosz került kisebbségbe, mert Jelcin nem adta ki azt a jelszót, amelyet Milošević úgy fogalmazott, hogy a horvátok, bosnyákok mehetnek, de nem vihetik magukkal a szerbeket. De már akkor keletkezett, azóta is állandó feszültség forrása, mert fegyveres összecsapáshoz is vezetett, hogy három autonóm terület is önállósult, mert nem volt hajlandó megmaradni abban az önálló állammá vált köztársaságban, amelyhez a Szovjetunióban tartozott. A nemzetközi feszültséget teremtő ukrán válság pedig azért robbant ki, mert az orosz többségű Krím és a Don-medence nem volt hajlandó megmaradni egy félfasisztává váló ukrán nacionalista államban.

Délen véres testvérháborúkhöz vezetett az említett miloševići elvnek a gyakorlati alkalmazása. Horvátországból kiszakadt és önálló állammá lett Krajina, Boszniában pedig a Szerb Köztársaság. A háború azzal zárult, hogy Krajinát a horvátok elfoglalták, és onnan kiűztek 200 ezer szerbet, de az ottmaradtak is nehéz helyzetbe kerültek. A horvátok még a cirilicát sem akarják engedélyezni, pedig hivatalos használatához az kell, hogy a lakosság 20%-a szerb legyen. Boszniában sehogyan sem tud működőképes lenni a soknemzetiségű állam. Mert két eléggé megtisztított etnikuma között állandó az acsarkodás, mert a többségben lévő bosnyákok erőltetik a nekik megfelelő, központi hatalmat, a kisebbségben lévő szerbek viszont foggal-körömmel harcolnak ez ellen, mert nem akarják megengedni a Szerb Köztársaság hatáskörének csorbitását, mert ott ők vannak többségben. A horvátok pedig állandóan morognak, mert nem kaptak külön entitást, ahol ők az „urak”, mert többségben lennének. És akkor még ott van a nemzetközi közösség nagy vétke a kisebbségek ellen: Bosznia Európa egyetlen olyan állama lett, ahol a kisebbségek tagjai még csak nem is jelölhetők magasabb állami tisztségekre, mert oda nem polgárokat, hanem bosnyákokat, szerbeket és horvátokat választanak. Macedóniában már volt egy polgárháború, mert az albánok azt akarták, hogy Macedónia az ő államuk is legyen, ne csak a macedónoké, és ezzel kapcsolatban a feszültség időnként fellobban. Koszovó nemcsak a szerbektől eléggé „megtisztítva” maradt, hanem az állam képtelen megteremteni a szerb és a koszovói állam közötti nemzetközi bábáskodással létrehozni akart szerb autonómiát. Montenegróban (amelynek példájával a nemzettel kapcsolatban már részletesen foglalkoztunk) pedig az okozta szinte polgárháborús hangulatot, hogy a kormány és az ellenzék közti ellenségeskedés a montenegróiak és az ott élő szerbek viszáltyává alakul át, egy olyan országban, amelyben a nemzetállam „birtokosa” nincs többségben.

És a tragédia ott van, hogy Európának még csak elképzelése sincs arról, hogyan lehetne ezt a kérdést megoldani, és hogyan lehetne felszámolni a kisebbségek helyzetének ezt a megoldatlanságát. Amikor a két világháború között a két nagy soknemzetiségű birodalmat – az Osztrák–Magyar Monarchiát és Törökországot – nemzetállamokra darabolták fel, ez azt az illúziót táplálta, hogy a létrejött nemzetállamokban megmaradt kisebbségek éppúgy beolvadnak majd, mint a régebbi nemzetállamokban. (Mint ahogyan illúzió volt az is, hogy ott azok teljesen beolvadtak.) Átmeneti megoldásként megengedték, hogy a nemzetállamok gyámkodhassanak a határon kívül esett nemzettársaik felett, ami csak feszültséget hozott, és nem jelentett megoldást. A II. világháború után viszont már nem is foglalkoztak érdemben ezzel a kérdéssel: az Európai Unió a tagállamok belügyének tekinti ezt.

A nemzetközi közösség csak annyit tett, hogy megerősítette, hangsúlyozta és kodifikálta azt a két egymással szembe kerülő sarkalatos elvet, amelyet már említettünk. A kisebbségek jogai pedig nemcsak az emberi jogi okmányokban kaptak helyet, hanem egész sor külön, más nemzetközi okmányok tárgyat is képezik. A határok sérthetetlenségének elvét is lefektették. Ez az elv ott szerepel az ENSZ alapokmányában, a helsinki záróokmányban és még számtalan nemzetközi dokumentumban. (A helsinki záróokmánnyal kapcsolatban csak így zárójelben megjegyeznénk, hogy az az akkori határokat garantálja. Tehát az egykori Szovjetunió, a titói Jugoszlávián és Csehszlovákián belül változhatnak-keletkezhetnek határok – tehát Koszovó kiválhat és Krím csatlakozhat Oroszországhoz, de Koszovó nem egyesülhet Albániával, mert az már az akkori határokat változtatná. Putyin orosz elnök most kezdeményezte, hogy az itt tapasztalt ellentmondás feloldására hajlandó elismerni Koszovót, ha a Nyugat elismeri Krím csatlakozását Oroszországhoz.)

Az Európai Unión belül volt egy olyan illúzió, hogy a közös határok és a régiók megoldják ezt a kérdést. (Például: a két részre szakadt Tirol egy régióban egyesülhet, és mint nálunk láttuk: három országra kiterjedő régiók is alakulhatnak.) Később azonban a régiókat az államok „kisajátították”, mert rájöttek, hogy azok révén uniós pénzekhez lehet jutni. Különböző is kiderült, hogy sem a régió, sem a közös határ nem oldja meg a kisebbségi kérdéseket. Maradt még egy megoldási kísérlet: az autonómia. Az autonómia azonban önmagában még nem oldja meg a kisebbségek kérdését, csak többséggé teszi azt a nemzetet, amely egy nagyobb területen kisebbség, és a „hatalom” – legalább részben – változhat, de az autonómiában élő kisebbségek helyzete megoldatlan marad.

(Szintén csak zárójelben mondanám el, hogy a vajdasági magyarok autonómiakonceptiója csak említi, hogy megoldást keresnek az autonómia területén élő nem magyarok helyzetére is. A romániai RMDSZ-nek már részletesen kidolgozott elképzelése van az esetleges magyar autonómia területén maradó románok – talán még a többi kisebbségi – helyzetének a megoldására. És a soknemzetiségű Magyarország megőrzésére Kossuthnak és Jászinak volt egy terve a nemzetek közti viszony rendezésére. Kossuth a Dunai Föderációt „három dunai államnak, Magyar, Szerb és Moldva-Oláh országnak” a konföderációjaként képzelte el, de szuverén állam lenne benne „Horvát-, Tót- és Dalmátországok” is. Minden államnak külön alkotmánya, még „külön diplomáciai megbízottja” is lehetne. Ebben az államban minden község maga határozná meg hivatalos nyelvét, de a törvényeket és más rendelkezéseket minden használt nyelven megjelentetnék. Javasolta azonban, hogy közös nyelvként használják a franciát. Jászi Oszkár pedig a Károlyi-kormány minisztereként még tárgyalt is egy konkrét tervezetről (lásd a *Magyar kálvária, magyar feltámadás* című, a Magyar Hír-

lap könyveként megjelent kötetét) a nemzetek képviselőivel, de azt a tervet csak a rutének fogadták el. A románok és a szlovákok akkor már saját nemzetállamuk bővületében éltek.

Így néhány autonómiát és a kisebbségek parlamenti képviselete néhány megoldását leszámítva a kisebbségek helyzete megoldatlan az európai nemzetállamokban. Ezzel a parlamenti képviselettel kapcsolatban az a helyzet, hogy Európa 27 államában, ebből az EU 20 tagjában a kisebbségnek semmilyen külön parlamenti képviselete sincs. Másutt az a helyzet, hogy csak az EU által tudatosan formált Koszovóban van teljességében megoldva a kisebbségek parlamenti képviselete, sőt a kormányban való részvétele is. Horvátországban még aránylag jó megoldás van: a kisebbség nyolc képviselőt kap, és már volt példa arra is, hogy a szerb párt a kormány tagja lett. Ciprus a vallási kisebbségnek ad három képviselői helyet, Dániában és Finnországban az autonóm területnek van képviselője a parlamentben. Németországban egy képviselőt kap a dán kisebbség. Szlovénia azt az abszurd megoldást választotta, hogy képviselőt kap a két „öshonos” kisebbség, a 0,45 százaléknyi magyar és a 0,16 százaléknyi olasz, de nem jut képviselőhöz a 2,79 százaléknyi horvát és a 2,44 százaléknyi szerb. Több országban – köztük nálunk és Romániában – érvényes az a gyakorlat, hogy a kisebbségi pártra nem érvényes a „parlamentbe jutás küszöbe”, hanem annyi képviselőt kapnak, ahány a leadott szavazatok arányában jár nekik. (Ilyen megoldással Magyarországon csak a parlamenti „szóvivő” megválasztására van elég szavazatuk.) De arra is van példa, hogy az orosz kisebbség a balti államokban még csak állampolgárságot sem kapott. (A háború utáni években a magyaroknak Csehszlovákiában még csak személyi igazolványuk sem volt.)

Bizonyos fokig még visszakísért a két világháború közötti felfogás, amely szerint az „anyaországnak” (az Európa Tanács ajánlása értelmében helyesebb „az anyanemzet országát” mondani, hisz egyetlen nemzetnek sincs joga arra, hogy egy ország kizárólagos „urának” tekintse magát, és Magyarország nem a mi hazánk, hanem a magyarországi szerbek hazája, és De Gaulle-t, a franciák nagy elnökét kifütyülték Kanadában, amikor az ottani franciáknak azt mondta, hogy Franciaország az anyaországuk) lehet valami szerepe a más országokban élő nemzet rész védelmében.

Ez a felfogás azonban legfeljebb csak arra jó, hogy a később vázolandó körülmények között feszültséget okozzon az európai országok között. De nem megoldás, két okból is. Az egyik az, hogy az Európai Unió szabályai ezt nem engedik meg. Még azt sem teszik lehetővé, hogy a kettős állampolgárságot „nemzeti” alapon adják meg. Csak Horvátországnak sikerült – az Európai Unióba való belépése előtt – kettős állampolgárságot adni a külföldön élő horvátoknak. (A szlovákoknak van egy „kiskapujuk”: nem követelik meg a „régii” állampolgárságról való lemondást az ott-tartózkodás alapján adott állampolgárságnál.) Magyarország nem a külföldön élő magyaroknak ad állampolgárságot, hanem a magyarul beszélőknek (mint ahogyan Spanyolország ad a latin-amerikaiaknak, akikről már elmondtuk, hogy mennyire „keverékek”), ha felmenőik közül valaki magyarországi állampolgár volt. (Némi „csalafintassággal”: elismeri a horthysta megszállással kapott állampolgárságot is, holott a nemzetközi közösség nem megsemmisítette a Bácskát Magyarországnak visszaadó végzést, hanem semmisnek nyilvánította, annak nem lehet semmilyen jogi hatása, tehát magyarországi állampolgárságot sem adott a bácskaiaknak.)

Ennek következménye egyrészt az, hogy Magyarországnak ma több szerb nemzetiségű állampolgára él Vajdaságban vagy ment ki ezen az alapon külföldre, mint amennyi szerb állampolgára Magyarországon él. Újvidéken már megjelenhettek azok a hirdetmények,

amelyek azt ígérik, hogy a jelentkezőket megtaníttják annyira magyarul, hogy ki tudják tölteni a kérelemhez szükséges űrlapot. Másrészt következmény az is, hogy teljes a zűrzavar a magyarországi segélyekkel kapcsolatban. Sajnos olyan helyzetben vagyunk, hogy szükségünk van minden segélyre, és hálások is vagyunk minden magyarországi segítségért. (Mi is segítettük a magyarországiakat, amikor rászorultak, ahogyan csak tudtuk: az 56-os menekültek felkarolásától azon át, hogy a rokonok felpakolva mentek el tőlünk, addig, hogy az írók, újságírók, színészek, énekesek nálunk keresték meg a bevásárlásra vagy nyaralásra valót.) De a mezőgazdasági segítségnél csak arról van szó, hogy az Európai Unió keretében adott segélyt kiterjesztik a Vajdaságban élő magyarországi állampolgárokra is. A diákoknak nyújtott segélynél pedig az a helyzet, hogy Magyarországon berzenkednek: hogy lehet segélyt adni a vajdasági diákoknak, amikor a magyarországiak nem kapnak ilyet. Közben csak nem értik, hogy nem a magyar diákok kapnak segélyt, hanem a magyar nyelv külföldi tanulását segítik, mint ahogyan a németek vagy franciák teszik a saját nyelvük esetében. (Nem is szólva a gubancról: ezt a segélyt a kettős állampolgárok már nem kaphatnák.)

Az európai uniós tilalom mellett az anyanemzet országával való viszony azért nem megoldása a kisebbségi kérdésnek, mert lehetséges ellentét az ország és a kisebbség között. Íme erre két példa. Nálunk már kezdik emlegetni, hogy a kettős állampolgárság már végveszélybe döntötte a vajdasági magyarságot, nagyobb kárt okozott neki, mint a milosevići rendszer. Azzal, hogy hihetetlenül serkentette a külföldre vándorlást. A horgosi meg a magyarkanizsai magyarok gyorsan rádöbbennek, hogy a magyarországi kerítés miatt a nyakukon maradnak azok a migránsok, akik eddig csak átvonultak rajtuk.

Mindennek a végkövetkeztetése: a nemzetállam nem megoldása a kisebbségi kérdésnek. Az igazi megoldás csak két formában lehetséges. Vagy létrejön az Európai Egyesült Államok, amelyben minden nemzet egész Európában szétszórta, egyformán kisebbségben él. (Az Európai Unió a mostani válság előtt már megindult e felé: Nagy-Britanniában a lengyel már második tanítási nyelv lett az angol után.) Vagy általánossá válik az a gyakorlat, hogy minden ország minden polgár állama lesz. E felé első lépésként az oroszoknak 15, a magyaroknak 8 államuk lenne, mint ahogyan a franciáknak van ma 6, a németeknek 5, az angoloknak 4 országuk.

A kisebbségi kérdés megoldatlansága azonban csak az egyik átka a nemzetállamnak, amellyel a legrészletesebben foglalkoztunk, mivel a legszembetűnőbb. Van még kettő. Az egyik az, hogy erőszakkal, tömegek elűldözésével vagy enyhébb asszimilálásával jön létre. Már területe is történelmileg, elsősorban háborúk révén alakult ki. (Ennek a területnek a szerepéről a könyvtárnyi irodalomban sokat olvashatunk.) Mert Németország és Olaszország több-kevesebb erőszakkal számtalan kis államocskát egyesülésével jött létre. De a többi európai nagyhatalom – Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország, Spanyolország – területe is háborúkkal formálódott. (A *Les Temps Modernes* folyóirat már említett száma alapján Franciaország esetében részletesen ismerjük ezt a folyamatot. Eszerint Normandiát az angoloktól foglalták el, Bretagne-t királyi házassággal szereztek meg, Toulouse-t kétszer is elfoglalták, 1209-ben és 1271-ben, Provence-t 1232-ben foglalták el, az egyesülést 1486-ban mondták ki, végül 1547-ben anektálták, Korzika 1793-ban kikiáltotta függetlenségét, utána erőszakkal foglalták el. De leírták azt is, hogy a 16. század elején hét autonóm baszk állam létezett.) A szerencsétlenebb kis országok határait a nagyok kénye-kedve formálta. Vagy a háborúkkal szemben alakultak több-nemzetiségű állammá, mint Svájc és Belgium.

A háborúkkal magyarázható, hogy az állami bürokrácia és politika a nemzeti érdekekre hivatkozhat és hivatkozik is, amikor tulajdonképpen csak saját „vadászterületét” védi egyes részek elszakadása ellen, mint Spanyolország teszi Katalóniával, vagy mutat nagyobb megértést, mint Skócia esetében Nagy-Britannia tette. A területhez való ilyen ragaszkodás mögött ott rejlik a más nemzetek elleni erőszak. Ennek az erőszaknak a legborzalmasabb formája az etnikai tisztogatásnak nevezett szörnyűség. A délszláv háborúkkal kapcsolatban már említettük, hogyan „tisztították” meg Horvátország egy részét a szerbektől, hogy Boszniában a szétszórta élő nemzetiségek párdubőrre emlékeztető tarkaságát hogyan számolták fel azzal, hogy saját nemzettársaikat tömörítették „saját” területükön, a többi nemzet tagját pedig elüldözték, hogy megteremtsék azokat a területeket, amelyeken ők nagy többségben vannak. Azért halogatták három évig a népszámlálási adatok közzétételét, mert nem akarták a világ elé tárni az etnikai tisztogatásnak ezt a borzalmas képét.

Kevésbé ismert azonban, hogy Szerbia milyen erőszakot alkalmazott – sikertelenül – Koszovó nemzeti jellegének megváltoztatására. A balkáni háborúk idején alkalmazott erőszakra is ismerjük az akkor haditudósító, később bolsevik vezető Lev Trockij tudósítását, amely szerint a szerb hadsereg albán falvakat gyújtott fel, albánokat üldözött el, hogy a béketárgyalásig megváltoztassa a vidék etnikai összetételét. A későbbi erőszakra pedig nemrégén került elő egy okmány a Jugoszláv Levéltárból, a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottságának anyagai között, amely megállapítja, hogy a királyi Jugoszláviában „Koszovó lett a szerb lakosság betelepítésének legfőbb területe. Ezt a betelepítést annak jegyében végzik, hogy a helyi mohamedán lakosságtól, elsősorban az arnauta lakosoktól elveszik a földet (legelőket, szántóföldeket, erdőket)”²³

És akkor még nem is esett szó arról, hogy a fehér ember államának megteremtése Amerikában mindenütt az indiánok kiirtásával kezdődött. Az USA-ban ez majdnem teljes volt, az indiánoknak csak kis csoportja él tovább a rezervátumokban. A törökök századokon át békében éltek az örményekkel, és csak akkor irtottak ki közülük több mint egymillió embert, amikor a nemzetállam megteremtésének szakaszába léptek, és megjelent a török nacionalizmus. A Közel-Keleten évezredek óta voltak keresztények, akik egy ősi civilizációt őriztek. Létük csak akkor került veszélybe, amikor az Iszlám Állam megszállott fanatikusai a hatalom megszerzésének és megtartásának eszközüvé tették a „mások” elleni gyűlöletet, azt a meggyőződést, hogy lehet valami olyan szent, hogy annak nevében le lehet gyilkolni azt, aki más, mint ők. És ők emelték csúcsra az öngyilkos merényletek formájában a nemzetben rejlő borzalmat, amely szerint lehet valami olyan szent, hogy annak nevében nemcsak lehet, de kell is gyilkolni, és gondolkodás nélkül az élet is feláldozható.

Az asszimilációról pedig olvashattunk a *Les Temps Modernes* már említett számában, amely például azt írja, hogy a 13. században a mai Franciaország területén több volt az okcitán (okcitan), mint a francia. De még több adatot szolgáltat Jászi Oszkár Magyarországra vonatkozóan. Szerinte 1720-ban Magyarország összlakosságának 29%-a volt magyar, 1850-re ez az arány 44,4-re, 1880-ban 48,5%-ra nőtt, majd 1900-ra alakult ki 53,1%-os magyar többség. Mert „1787-től 1900-ig körülbelül 2 800 ezer idegen anyanyelvű ember olvadt be a magyarságba”.²⁴ (Szerinte a 18. század végén még Szegednek is német és szerb többsége volt.)

²³ Az anyagot teljes egészében közölte a *Danas* című belgrádi lap 2016. október 1–2-i számában.

²⁴ JÁSZI O. (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 161.

És akkor még hátravan a nemzetállam legnagyobb borzalma: a nemzetben lévő bűvölet révén a nemzet tagjait meg lehetett győzni, hogy a nemzet, a haza nevében és érdekében ölni szabad és meghalni érdemes. A regényíró egy japán szájába adja: „Amikor a haza javáról hallok, mindig arra kell gondolnom, vajon ki tölti meg éppen a pénztárcáját.”²⁵ Mert a japánok igazán átérzik ezt a borzalmat: a kamikazékat tucatszám halálba küldők utána még sokáig éltek. (Petőfi volt a legismertebb, de nagyon ritka ember, aki hitte, hogy neki meg kell halnia, mert leírta: „Sehonnai bitang ember, Ki most, ha kell, halni nem mer, Kinek drágább rongy élete, Mint a haza becsülete.”) Mindig valami piszkos érdek rejlik a mögött, hogy a nemzetállam nevében kiélezzik a viszonyt más országokkal és más népekkel, és utána hasonlóan piszkos érdekből ölni és meghalni küldik a nemzet fiait. A nemzetet képesek rábírní arra a szörnyűségre, hogy a magyarok is „Megállj, megállj kutya Szerbiát” énekelve lelkesen köszöntsék az I. világháború kitérését, annak a háborúnak a kezdetét, amely annyi veszteséget okozott nekik, és olyan tragédiát zúdított rájuk. De régebben is, meg napjainkban is a világ számos országában el tudják érni, hogy ellenséget lássanak más nemzetekben, hagyják magukat más nemzetek ellen uszítani, képesek legyenek több-kevesebb erőszakot alkalmazni más nemzetek ellen, ha úgy adódik, ölni és meghalni hangzatos szólalomokért, de a nemzetállam irányítóinak vagy másoknak a piszkos érdekeiért.

4. A globalizálódás a nemzetállam ellen

Sajátos helyzet alakult ki a világban. Mintha két ellentétes folyamat játszódna le.²⁶ Az egyik oldalon hihetetlenül megszaporodtak az államok. (Az Egyesült Nemzetek Szervezetét 51 állam hozta létre, ma az ENSZ-nek 193 tagja van, de az államok számát több mint kétszázra teszik. 1960 és 1980 között 69 új állam született.) Ennek egyszerű oka van: a kiskakasoknak mindegy, hogy milyen kicsi a szemétdomb, fő az, hogy ők legyenek az urak, egyeduralmuk legyen a tyúkok felett. Prózáiban fogalmazva: az állam ad egy illúziót; egy adott népcsoport azt hiszi, hogy ezzel saját sorsának ura lesz. Az állam egy tényleges ajánlatot nyújt mindazoknak, akik lehetőséget kapnak a zsiros állások megkaparintására, a közös vagyonnal, az adóbevételekkel való rendelkezésre, a korrupció valamilyen formáján át az „alattvalók” feletti „uralkodásra”. A másik oldalon ez az állam mind kevésbé képes sok mindenre: az önálló döntésekre való képesség elvesztésétől addig, hogy a világ valamelyik távoli zugában lejátszódó esemény nagyobb hatással van a polgárok életére, mint a „nemzeti” kormányok bármelyik döntése.

Valamikor régen, egy békésebb korszakban, amikor még nem látszottak a nemzetállamra való visszatérés jelei, és úgy látszott, hogy Európa feltartóztathatatlanul halad az integráció útján, leírtam egy gondolatot. (Azóta sem találtam meg az interneten, tehát eredeti.) Azt írtam, hogy a nemzetállamnak sietnie kell elfoglalnia helyét a múzeumban a népviselet mellett, mert különben a maffia martalékává válik. Akkor ugyanis úgy tűnt, hogy csak a maffia érdekelt az államok képzelte önállóságának fenntartásában. (Ezt a benyomást táplálta, hogy nyilvánvalóvá vált: a Koszovó körüli szerb lárma és nagy nemzeti

²⁵ TEOS, T. O. (1996): *A Nap szamurájai*. Budapest, LAP-ICS Kiadó.

²⁶ Lásd ezzel kapcsolatban az általunk megtalált legteljesebb áttekintést: PALÁNKAI T. (2009): Nemzet és globalizáció. *A Magyar Tudomány, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata*, áprilisi szám. Mi azonban ezt a részt – más forrásokból is – kiegészítettük.

felbuzdulás mögött csak haszonlesés rejlik, a két fizetésektől a csempészetten át a közvetlen segélyekig.)

A lényeg mindenképpen az, hogy a globalizálódás nevétségessé tesz minden hóbörgést a nemzeti önállóságról. Magát a globalizálódást különbözőképpen határozzák meg. A brit *Encyclopedia Universalis* meghatározás helyett a jellemvonásait sorolja fel: az áru, a tőke és az információ szabad mozgása, a piac felszabadulása, az állami ellenőrzés lazulása, a konkurencia kötetlen kibontakozása stb. A franciák pedig mondialisationnak mondják, de a Yahoo internetkeresője csak a gazdasági globalizálódás definícióját adja: „A gazdasági mondializáció a javak és szolgáltatások gyorsuló világméretű cseréje, amit a kereskedelem fokozódó szabályozása a GATT, 1995 óta az OMC [ez a WTO francia neve – B. I.] révén és a közlekedés meg a kommunikáció eszközeinek a fejlődése tesz lehetővé.” A szakma képviselői közül legtöbben Taylor Andrewra hivatkoznak, aki ugyan leszögezi, hogy „A globalizáció napjainkban az egyik leggyakrabban használt és legkevésbé meghatározott kifejezés”, de mégis vállalkozik rá, hogy legtömörebb meghatározását adja: „A globalizáció nagyszámú sokoldalú, messzeható és fontos vonatkozás folyamata.” Majd még hozzáteszi: „A globalizáció azt a történelmi folyamatot jelenti, amely gyorsított ütemben változtatja a társadalmat.”²⁷

A lényeg az, hogy a világban lejátszódott egy folyamat, amely illuzórikussá tette a nemzetállam begubódzását. Mi ezzel kapcsolatban elsősorban az életünket legjobban megváltoztató vonatkozását érzékeljük. Valamikor napokig tartott az út Párizs és London között, ma néhány óra alatt el lehet jutni a világ legtávolabbi részébe is. És ezt az összekapcsolódást befejezte az internet: ma reggel a szobámban olvashatom az aznapi ázsiai és afrikai újságokat, sőt a fotelben ülve cseveghetek Svájcban élő lányommal, még hozzá úgy, hogy látjuk is egymást. Az ezzel foglalkozó szakirodalom öt vonatkozást taglal.

A folyamatnak van egy gazdasági része: az árucere révén svájci sajtót, védelmet kapó igazi prágai sonkát, izlandi halat, görögországi dinnyét stb.-t ehetek. Brazíliai kávét, francia bort, skót whiskyt ihatok. A televízióm dél-koreai, a komputerem Microsoft-szabadalom, az ingem olasz, a nadrágom kínai, a zoknim török. Az országok közti árucere ugyanis rendkívül intenzív, az áruházak választéka hihetetlenül nagy lett. Nemcsak hihetetlenül megugrott a világ árucere-forgalma, hanem az elsősorban a multinacionális társaságok ellenőrzése alá került. (Ma 60 ezer multinacionális társaság van 510 ezer fiókkal, ők jelentik az árutermelés egyharmadát, a világkereskedelem kétharmadát, a közvetlen külföldi beruházás 80%-át és a szabadalmak 70%-át.) Ezt egészíti ki a pénzügyi rendszer dominanciája és hihetetlen méretű fejlődése. (1970-ben 500 millió dollár volt a világ tőzsdéinek napi forgalma, de már 2001-ben elérte a napi 2 milliárd dollárt.)

A folyamatnak van egy politikai része: elszaporodtak azok a nemzetközi szervezetek, amelyeknek arra van felhatalmazásuk és az a dolguk, hogy a világ országai számára kötelező érvényű szabályokat, sok mindent meghatározó előírásokat gyártsanak. És nem is képzelnénk, hány ilyen szervezet van. Főképp: az ENSZ és szakosított szervei mellett a legtöbbet emlegetik a Világbankot, a Nemzetközi Valutaalapot és legközvetlenebbül a Világkereskedelmi Szervezetet. De nem is gondolnánk, hány olyan van, amelyről nem is hallottunk, mint a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara vagy a Business Action for Sustainable Development (még nincs is magyar neve) stb., amely jogot formál ilyen szabályozásra.

²⁷ ANDREW, T. (2002): *Globalization, Trade and Development*. NBER Working Paper.

És mellettük ott vannak a szabályozás és irányítás különböző fokára vállalkozó regionális szervezetek. Közülük az „uniformizálás” terén legmesszebb ment az Európai Unió. Nemcsak a szabályozást vitte szinte a neveltségességig: előírva például, milyen legyen az uborka görbülete. Ezen felül legtovább ment a nemzetállam lebontásában is. Ma már elvette a nemzetállam két legfontosabb jellemzőjét: közös határ és közös pénz van. És a mostani válság az egyik oldalon meghozta a nemzetállam berzenkedését a közös döntések és szabályozás ellen, másrészt mindjobban megérleli azt az eltökéltséget, hogy tovább kell haladni az integráció terén az Európai Egyesült Államok felé. Már azért is, mert nem lehet közös pénz, ha a gazdasági és pénzpolitika megmarad „nemzeti” keretek között.

Adódik egy kulturális vonatkozás. Ma már a világ minden részén – elsősorban a fiatalok – ugyanazt a zenét gyártják és hallgatják, ugyanazt és ugyanúgy éneklük, ugyanazt a táncot járják, ugyanazt és ugyanolyan olvasnak, ugyanúgy öltözködnek. (Ennek előzménye korábban az angol öltözködés, a baszk sapka stb. elterjedése, egy országhoz, leggyakrabban egy tájhoz fűződő népviseletnek a letűnése, később mondjuk a miniszoknya, a forrónadrág, a bikini vagy a topless viharos gyorsaságú elterjedése az egész világban, a Beatles hirtelen sikere világszerte stb.)

De van még egy társadalmi vonatkozása is: a transznacionális kapitalista réteg, a gazdaság és általában a világ irányítására vállalkozó emberek határokat nem ismerő csoportjának kialakulása. A kommunikációs vonatkozását már említettük, de itt szólhatnánk a turizmus hihetetlen megugrásáról, általában a határok „légiesítéséről”, ami egészen új helyzetet teremt a világban általában, külön a nemzetállamok számára. (Ki hinné: 1950-ben még csak 65 ezer volt a napi határátlépés, de 50 év alatt már napi kétmillióra ugrott, és azóta is évről évre növekszik.)

A mi témánk szempontjából a legigazibb összekapcsolódást mindenestre a gazdaságok kölcsönös függése, még inkább a pénzpiacnak és a tőzsdének az uralkodóvá válása hozta meg. Ma már ott tartunk, hogy egyetlen amerikai bank csődjé elindíthatta azt a folyamatot, amellyel a gazdasági válság megjelent a világ valamennyi országában. A britek népszavazása a Brexitről, Nagy-Britanniának az Európai Unióból való kilépéséről olyan megrázkódtatást idézhetett elő, hogy még Tokióban is rögtön 8%-kal estek a részvények. Pedig a japánok igazán elmondhatják: mi közünk nekünk ahhoz, mit döntenek a britek. És tényleg oda jutottunk, hogy távoli országokban lejátszódó események befolyásolják a mi életünket.

Itt van erre néhány példa a közvetlen közelünkből. A Fidesz első hatalomra kerülésekor azt ígérte, hogy mandátuma alatt évi 7%-osra emelkedik Magyarország gazdaságának évi növekedése. A politikai ígéretésnek már megvan a hagyománya: a háborúban, a szerelemben és a politikában mindent szabad, fő az, hogy elérjük célunkat, a politika esetében megnyerjük a választást. És megvan a karikatúrája: a Kétfarkú Kutypárt azt ígéri, ha megnyeri a választást, halhatatlanságot és ingyen sört biztosít mindenkinek. De itt a Fidesz nem is hazudott, nem folyamadott szándékos megtévesztéshez: az MSZP és a Fidesz közös évében ugyanis 6,8%-os volt a gazdasági növekedés, hogyne lehetne ezt 7%-ra gyorsítani. Igen ám, de egy távoli országban, amelyről a magyarországi választók zöme nem is hallott, bekövetkezett a tőzsdei krach, és az ázsiai válság az egész világon éreztette hatását. És a Fidesz mandátumának végén az ígértnek fele, 3,5%-os volt a magyarországi gazdaság évi növekedése.

Újabbon pedig annak vagyunk tanúi, hogy mennyire illuzórikus a „nép döntésének” legigazibb példája, a népszavazás. Az egyik példa a görögországi. Ott a Sziriza megnyert egy népszavazást, amely kimondta, hogy nem fogadják el a nemzetközi diktátumot, azt, amit a nemzetközi közösség – az Európai Unió, a Világbank és az Európai Központi Bank – rájuk kényszerít. Utána a diktátumot mégis elfogadták, amikor már napokra zárva voltak a bankok, mert nem tudták állni a betétesek rohamát. (A Szirizában legalább volt annyi becsület, hogy rendkívüli választásokat írt ki annak eldöntésére, hogy élvez-e még mindig a választók bizalmát.)

A másik példát a már említett Brexitről szóló népszavazás kínálja. A britek kis – mindössze 51,9%-os többséggel (így a választótöbbség kevesebb mint 40%-ával, miközben a nők 57%-a, sőt a 18–25 évesek 71%-a a bennmaradásra szavazott) kimondták, hogy kilépnek az Európai Unióból. Döntésüknek a hatását azonban annyira nem mérték fel, hogy megdöbbenek, amikor az eredmény közzétételére rögtön 10%-kal gyengült a font és hatalmasat (néhány nap alatt Szerbia évi jövedelmének ötszörösével) zuhant a részvények árfolyama a tőzsdén, és a hitelminősítő intézetek közül az egyik AAA-ról AA1-re, a másik pedig AA-ra vitte le az ország hitelminősítését. (A kilépéssel a britek megtakarították az EU-ba befizetett 8,5 milliárd fontot – ebből is visszakaptak 1,63 milliárdot –, közben központi bankjuknak ennek harmincszorosát kellett bevetnie, hogy megakadályozza a nagyobb megrázkódtatást.) A megdöbbenés hatására két nap alatt 3 millió aláírás gyűlt össze a népszavazás megismétlésére, és halogatják a kilépési folyamat beindítását, mert csak most kezdik latolgatni a kilépés várható következményeit, és keresik annak módját, hogy csökkentsék ezeket a következményeket. (Az angolok gentlemanek: a kilépés fő szónokai közül Boris Johnson bejelentette, hogy nem akar miniszterelnök lenni, végül külügyminiszter lett, Nigel Farage, a Brexit mellett legkeményebben agitáló, az Egyesült Királyság Függetlenségének Pártja nevű szervezet vezetője pedig lemondott. Még azt is beismerték, hogy a kampányban hazudtak.)

De van egy hozzánk még közelebb álló példa, a magyarországi népszavazás az Európai Unió „migránskvótájának” az elutasítására. A népszavazás sikere érdekében – még nálunk is – óriási volt a „felhajtás”. A népszavazás mégis érvénytelen volt. (Az ellenzék már emlegethette, hogy a kormány álláspontját támogató 3,3 millióval szemben mintegy 7 millió hazai és közel 5 millió külföldi magyar nem állt a kormány álláspontja mögé, és még a vizitdíjjal kapcsolatban is többen támogatták a Fidesz álláspontját.) Talán éppen a „felhajtás” miatt. Mert mindenki veszélyt lát ebben a migránsáradatban, de ebből nem szabad politikát csinálni, hisz minden jóérezésű ember egyben szegényelli is, hogy nem érez nagyobb szolidaritást a szerencsétlenekkel. (Ferenc pápa szerint a hívőnek ezt a közömbös-ségét meggyónva Isten bocsánatát is kell kérnie.) Most próbálnak úgy tenni, mintha ezzel nem törődnének. Közben az eredmény gyakorlatilag azt jelenti, hogy a választópolgárok 60%-a – a Vajdaságban élő magyarországi (szándékosan mondunk minden esetben magyarországit a magyar helyett, mert magyar állampolgár én vagyok, Szerbia magyar állampolgára) állampolgárok majd háromnegyede nem adta beleegyezését a kvóta elvetésére. De nem is ez a mi témánk, hanem az, hogy a kvóták elvetéséről nem is dönthetnek a polgárok. Ha igazán megszorítják, a kormány úgyis elfogadja a kvótát. (A Brüsszellel szembeszálló visegrádi országok mindegyike 2014 és 2020 között közel egyévi jövedelmének megfelelő összeget kap az Európai Uniótól. Ezt biztosan nem kockáztatják pusztán azért, hogy ne kelljen befogadniuk ezer-egynéhány migránst. A népszavazással való felelőtlen játékért pedig – a Sziriza módjára – vállalni kellene a felelősséget.)

A példákat nyilvánvalóan sorolhatnánk tovább. A lényeg mindenképpen az, hogy a globalizálódás a kölcsönös összefüggés olyan fokát teremtette meg, hogy egyrészt a nemzetállam nem tudja felmérni döntéseinek hatását, másrészt a világban történetek annyira befolyásolják, hogy azok nagyobb hatással lehetnek a polgárok mindennapjára, általában életére, mint a nemzeti kormányok döntései. Vagy úgy, hogy a nemzeti kormány olyan döntésekre kényszerül, amelyeket nem szeretne meghozni, vagy ezek a döntések a várttól eltérő eredményt hoznak. A leglényegesebb pedig, hogy a világ bármelyik távoli zugában történő események megváltoztathatják a polgárok mindennapi életét, és megadják azokat a feltételeket, amelyek között a „nemzeti” döntések megszülethetnek és hatékonyak lehetnek.

5. A nacionalizmus ébredése

A nemzetállammal járó káros jelenség a nacionalizmus, amelynek legszélsőségebb formája a fasizmus. A szakma képviselői közül Carlton Hayes 1931-ben megjelent *The Historical Evolution of Modern Nationalism* című művében a 18. századtól kezdődően a nacionalizmus öt fajtáját különböztette meg: humánus, jakobinista, hagyományos, liberális és fasiszta nacionalizmust. A már említett Anthony Smith különválasztja a nacionalizmust meg a fasizmust, és a nacionalizmus legfőbb jellemvonásának azt tartja, hogy a nemzetet autonóm, egységes és egyedülálló közösségnek tekinti. A képzelt közösséggel kapcsolatban Benedict Andersen a kulturális ideológia egy sajátos formájának tekinti a nacionalizmust. A rasszizmust a kérdéssel foglalkozók egy része a nacionalizmus szélsőséges formájának tartják, másik része a két dolgot különválasztja.²⁸

Volt egy korszak Európában, amikor úgy tűnt, hogy a múltban Európa népeire anynyi csapást zúdító fent említett jelenség eltűnik, Európa megszabadul tőle. Ez a korszak volt az európai integráció fejlődésének zavartalan korszaka. Az Európai Unió mind több országra terjedt ki. Azon belül pedig erősödtek a nemzetállam meghaladásának jelei: a határok eljelentéktelenedésétől – az általános vízummentességtől a közös határok kialakulásáig – a nemzetállam több funkciójának a közösség hatáskörébe helyezésén át a közös határig, közös pénzig. A 2008-ban kezdődött gazdasági válság azonban megakasztotta ezt a folyamatot.

A gazdasági lendület megtorpanása a gazdaság visszaesésével és a munkanélküliség növekedésével olyan jelenségekkel is járt, amelyek a nacionalizmus feléledésének és erősödésének irányában hatottak. Elsősorban felszínre hozták az integráció eddigi alakulásának gyenge pontját: nyilvánvalóvá vált, hogy az integráció már elért foka nem fér meg a nemzetállamok megmaradásának lehetőségével. Konkrétan: nem lehet közös pénz, ha a pénzpólitika jelentős hányada megmarad a nemzetállam hatáskörében. Ezért már a gazdasági válság nélkül is elértek volna arra pontra, amikor el kellett volna dönteni, hogy visszakanyarodnak-e a nemzetállam erősítéséhez, vagy pedig gyorsított iramban haladnak az Európai Egyesült Államok létrehozása felé. A gazdasági válság a visszakanyarodás irányába hatott, de – kisebb erővel, azonban állandóan – jelen van az az elképzelés is, hogy

²⁸ A nacionalizmus a rasszizmus kérdésével foglalkozó szakirodalom legteljesebb ismertetése az interneten megtalálható a québeci és montreáli egyetem közös kutatócsoportjának *Aux limites de la nation: les théories du nationalisme et debat conceptuel sur l'articulation du racisme et du nationalisme* című anyagában.

az Európai Uniót két részre kell szakítani: arra, amely képes lesz az integráció magasabb fokára, meg arra, amelyet sorsára kell hagyni, hadd „élvezze a nemzetállam áldásait”. Ennek az utóbbi irányzatnak a hajtóereje, hogy a nemzetállam erősítésének gondolatát elsősorban annak a visegrádi csoportnak nevezett tömörülés tagjai karolták fel, amelynek országai az Európai Unió elleni ágálásukat összeegyeztethetőnek tartják azzal, hogy jelentős pénzeket kapnak az uniótól. (Mint mondtuk: a visegrádi országok mindegyike a 2014–2020 közötti időszakban közel egyévi nemzeti jövedelmének megfelelő összeget kap az uniótól.)

A gazdasági válság több okból hatott a nacionalizmus újjászületése irányában. Először is megakadt az életszínvonal emelkedése (már jelentkezett néhány nemzedék, amely nem élvezhette a gazdasági fejlődésnek azt az áldását, hogy minden új nemzedék jobban él, mint az előző), ami a munkahely elvesztésétől és az ezzel járó bizonytalanságtól (elszegényedéstől, akár még nemcsak az állásnak, hanem a lakásnak az elvesztésétől) való félelemmel és azzal párosult, hogy a jóléti állam mind nehezebben tudta ellátni az életszínvonal és a társadalmi-egészségügyi-kulturális szint fenntartásával járó feladatait, mert mind kevesebb pénzzel rendelkezett ehhez. Mindez megmérgezte a társadalmi légkört. Nemcsak az állammal – és Mills megfogalmazásában: az „uralkodó elittel” – szembeni elégedetlenséget korbácsolta fel, hanem megalapozta a messiásvárásnak nevezhető jelenséget is. A tömegek kezdtek azoknak a szélsőséges (lehetnek azok baloldaliak is, de a később elemzendő okok miatt gyakrabban jobboldali, nacionalista) erőknek hinni, amelyek azt hangoztatták, hogy a mostani uralkodó, de tehetetlennek bizonyuló elittel szemben ők mindent megoldának, csak segítsék őket hatalomra. Ennek következménye lett, hogy elég volt alakítani egy ilyen lármás pártot, és máris jöttek a váratlanul nagy választási sikerek.

Már ez önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy mind több párt válassza az általunk „nemzeti hantának” nevezett politikát. Ennek az irányzatnak az erősödéséhez azonban hozzájárult még néhány sajátos körülmény. Például, hogy kiderült, hogy a demokrácia csak addig hatékony, amíg nem a többségnek kell fájdalmas áldozatokat hoznia. (Ezt a gondolatot sem találtam meg az interneten, de bizonyos, hogy hamarosan ez a felismerés is közkeletű lesz.) Ennek következtében jelentkezhettek azok az erők, amelyek részben az örökös hatalom bűvöletében, részben a kényszerű, de népszerűtlen intézkedések hatékonysága érdekében keresik azokat a megoldásokat, amelyek lehetővé teszik nemcsak azt, hogy hatalmuk tartósabb legyen, hanem a hatékonyság érdekében még a demokrácia visszaszorítását is megengedik. (Innen azok a lépések, amelyek az alkotmány gyakori módosításától az alkotmánybíróság hatáskörének megnyírbálásán és a bíróságok politikai befolyásolásán át a sajtószabadság felszámolásáig az éppen uralmon lévő párt és annak vezetője hatalmának a meghosszabbítását célozzák.) Ennek legeredményesebb módja pedig a nacionalizmus hullámának meglovagolása.

A figyelem elterelésének leghatékonyabb módja az, ha más problémákat – mondjuk a migránsválságot – állítanak előtérbe, vagy másokat – mondjuk a „brüsszeli bürokráciát” – hibáztatnak, de főleg, ha mások ellen izgatnak. (Egy ideig elegendőnek hitték a Brüsszel elleni ágálást, majd jött a migránsok elleni hangulat szítása, de csak idő kérdése, hogy mikor lesznek hibásak más népek vagy más országok, amitől már csak néhány lépés kell ahhoz, hogy visszatérjen a belső feszültségeknek a kora, vagy akár az is, amelyben egy negyed század alatt két világháború zúdult a kontinensre.)

A demokrácia nem a többség hatalma, hanem csak a kisebbség hatalmának a legitimizálása. (Egyelőre ez a gondolat sem található meg az interneten.) Közismert tény, hogy a szavazatoknak egyharmada is elég akár még a kétharmados többség megszerzéséhez is.

(Zárójelben két megjegyzés ehhez. Az egyik: néhány országban az első helyen végző párt még külön sok mandátumot kap, mert nem az a fontos, hogy ki van kormányon, hanem az, hogy a kormány hatékonyan dolgozzon. A másik: ennek hatását legutóbb Putyin orosz elnök tapasztalta: a pártlistás szavazáson alig szerzett többséget, de az egyéni körzetekben lezajlott szavazáson a 225 képviselő közül hozzá tartozik 204.) Ennek az egyharmadnak a biztosításához pedig a leghatékonyabb eszköz, hogy a párt a nemzettel azonosítja magát, a nemzet egyetlen hiteles képviselőjének kiáltja ki magát.

A fenti tények regisztrálását még ki kellene egészítenünk annak a társadalmi jelenségnek a vizsgálatával, hogy miért éppen a nacionalizmus a leghatékonyabb módja nemcsak annak, hogy az emberek figyelmét eltereljük a tényleges problémákról, hanem annak is, hogy a tömegek vakon kövessék azokat, akik a szakadék felé viszik őket. A törzsek tagjai is gyilkolják egymást a hatalomért vagy a megélhetési forrásokért, ma már a politikusok „jóvóltából” akár az olajért, gyémántért is. A vallások hívei is néha egymás torkának ugraszthatók. De csak a nemzet képes azt elérni, hogy a népek nemcsak követnek nyilvánvaló örültségeket is, hanem még lelkesedni is képesek azért, mert a politikusok más népek ellen hangolják őket, és ennek szellemében képesek lelkesedni azért, hogy gyilkolhatnak másokat, és odadobhatják életüket, mint ahogyan már megtörtént, hogy lelkesen köszöntötték a háborúk kitörését, ünnepelték a katonák frontra vonulását.

A II. világháború előtt és után könyvtárnyi elemzés jelent meg arról, hogyan volt lehetséges az, hogy egy olyan racionális nép, mint a német, Hegel és Beethoven népe képes volt követni egy olyan őrültet, mint Hitler, aki el tudta velük hitetni, hogy meghódíthatják a világot, nemcsak Európa jelentős részét, hanem Nagy-Britanniát és a Szovjetuniót, még az Egyesült Államokat is. (Hitler parancsba adta, hogy épségben akarja megszerezni a brit hadiflottát, mert csak annak birtokában tudja legyőzni az USA-t.) Nem vagyunk biztosak abban, hogy ez a könyvtárnyi anyag kielégítő választ adott az embert kínzó kérdésekre. (Mi legteljesebbnek Fromm magyarázatát tartjuk. Ő az okok között felhossa az ember gazdasági helyzetének a megváltozását: „A középkori rendszerben a tőke az ember szolgája volt, a modern rendszerben viszont ura lett. [...] A gazdasági tevékenység önmagáért és a nyereség vágya magáért a nyereségért a középkori gondolkodónak olyannyira irracionális volt, mint amennyire a modern gondolkodó számára irracionális ezeknek a hiánya.” Továbbá: „Számukra nagy érzelmi vonzóerővel bírt a náci ideológia – a vezér iránti vak engedelmség szelleme, és a gyűlölet a faji és politikai kisebbség iránt, a vágyakozás a hódításra és uralkodásra, a német nép és az 'északi faj' magasztalása.” És ebben a keretben Hitler tétele: olyan békét teremtünk, „amelyet nem támaszt alá a félénk, pacifista profi hantázók palmaága, hanem békét, amelyet egy uralkodó nemzet győztes kardja alapoz meg, hogy annak köszönhetően a világ a magasabb rendű kultúra szolgálatába kerüljön.” De közrejátszottak olyan tényezők is, mint az, hogy „a németek többsége igazságtalannak érezte a békeszerződést”, vagy az, hogy a nácizmus „radikális opportunizmus” volt, átvett mindent, amiről úgy vélte, hogy hasznára lesz. És a legfontosabb, ami a kötet címét is megadta: az ember menekülése a szabadságtól. Mert: „Az egyik oldalon ott van az állandó erősödés és integráció folyamata, az úrrá levés a természetben, az ész erejének növekedése és a más emberi lényekkel való szolidaritás fejlődése. De a mind nagyobb individualizálódás a mind nagyobb kiszakadást, bizonytalanságot jelenti, ily módon szüli az ember mind nagyobb kételyét a világban betöltött szerepe, életének értelme szempontjából, ezzel együtt pedig annak mind erősebb átérzése, hogy ő mint egyed tehetetlen és jelentéktelen.” És ezért

szívesen választja az engedelmeskedést annak, aki megmondja: mit tegyen, mit gondoljon, hogyan viszonyuljon a dolgokhoz.²⁹

Ha ennyi gondolkodó ennyi elemzésben nem tudta teljesen megfejtetni ezt a rejtélyt, mi nem is gondolhatjuk, hogy meg tudjuk magyarázni: honnan van az, hogy – Európa déli és keleti részén erőteljesebben, de egész Európában érezhetően – folyik ennek a nacionalista, sőt fasiszta múltjának az élesztgetése. Csak arra vállalkoztunk, hogy – lehetőségeink szerint szerényen – utaljunk egy aggasztó jelenségre: folyik a nemzetben és a nemzetállamban rejlő borzalmak visszakísértése, nemcsak a letűnt rendszerek rehabilitálása, hanem mindannak az élesztgetése, ami annyi szenvedést zúdított az emberiségre, elsősorban Európa népeire. Abban a meggyőződésben, hogy a következő időszakban a kísértetek elleni harc lesz a társadalmi erő, ebben a keretben a társadalomtudományok legfontosabb feladata is. A kisebbségek esetében ennek a feladatnak még nagyobb a kényszere, mert a nemzetben és a nemzetállamban rejlő borzalmak jelentős része éppen a kisebbségre sújt le.

6. Összegzés

Tanulmányomban két dologgal foglalkoztam. Egyrészt azzal, hogy nem a nemzet teremti az államot, hanem az állam a nemzetet. Másrészt azzal, hogy a mostani gazdasági bajok és a politikusoknak a hatalomért vívott harca következményeként éledezik a nacionalizmus.

Felhasznált irodalom

- A magyar nemzet* (2012). Budapest, A Magyarok VIII. Világkongresszusa, 2012. augusztus 20. I. fejezet 1.1. és 1.2. pontja.
- ANDREW, T. (2002): *Globalization, Trade and Development*. NBER Working Paper.
- Država i politika* (1968). Beograd, Sedma Sila.
- FROMM, E. (1964): *Bekstvo od slobode*. Beograd. Nolit.
- JÁSZI O. (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- CAMPANELLA, T. (1964): *Grad Sunca*. Beograd, Kultura.
- LEFEBVRE, H. (1966): *La langage et la société*. Paris, Gallimard.
- LEON, D. (2007): *Bibornál is sötétebb*. Budapest, Geopen Kiadó.
- MOR, T. (1964): *Utopija*. Beograd, Kultura.
- NEGRI, A. (2015): A propos du concept d'État-nation. *EuroNomade*. September 10.
- NEHRU, Dzs. (1981): *India fölfedezése*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- RAJT MILS, S. (1964): *Elita vlasti*. Beograd, Kultura.
- ROCKER, R. (2008): *Nationalisme et Culture*. Les Editions Libertaires.
- SMITH, A. (1979): *Nationalism in the Twentieth Century*. New York, University Press.
- Szász I. (1973): *Állóháború*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szent István intelmei. 6. fejezet* (1899). Budapest, Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat.
- TEOS, T. O. (1996): *A Nap szamurájai*. Budapest, LAP-ICS Kiadó.

²⁹ FROMM, E. (1964): *Bekstvo od slobode*. Beograd, Nolit. 49., 192., 194., 202., 207.